Bhishma School of Indian Knowledge System

MA Course

संस्कृतभाषा परिचय

Lecture 11 – 30.10.2023

- Harshada Sawarkar

sawarkar.harshada123@gmail.com

पुँल्लिङ्गम्

एकवचन

सः _____ अस्ति / भवति / वर्तते। (वृक्ष, गज, काक, बाल, छात्र, द्वारपाल, पर्वत, वयस्य, खग, अभ्यागत)

एषः _____ अस्ति / भवति / वर्तते। (वृक्ष, गज, काक, बाल, छात्र, द्वारपाल, पर्वत, वयस्य, खग, अभ्यागत)

द्विवचन

तौ _____ स्तः / भवतः / वर्तेते। (याचक, मेघ, व्याध, अतिथि, सज्जन, तापस, अध्यापक, सिंह, व्याघ्र, पथिक)

एतौ _____ स्तः / भवतः / वर्तेते। (याचक, मेघ, व्याध, अतिथि, सज्जन, तापस, अध्यापक, सिंह, व्याघ्र, पथिक)

बहुवचन

ते _____ सन्ति / भवन्ति / वर्तन्ते। (काक, बाल, छात्र, द्वारपाल, पर्वत, वयस्य, अतिथि, सज्जन, तापस, अध्यापक)

एते _____ सन्ति / भवन्ति / वर्तन्ते। (काक, बाल, छात्र, द्वारपाल, पर्वत, वयस्य, अतिथि, सज्जन, तापस, अध्यापक)

स्त्रीलिङ्गम्

एकवचन

सा _____ अस्ति / भवति / वर्तते। (लतिका, बाला, कविता, ललना, छात्रा, द्वारपालिका, नदी, सखी, चटका, कोकिला)

एषा _____ अस्ति / भवति / वर्तते। (लतिका, बाला, कविता, ललना, छात्रा, द्वारपालिका, नदी, सखी, चटका, कोकिला)

द्विवचन

ते _____ स्त: / भवत: / वर्तेते। (लेखिका, गायिका, गृहिणी, दिग्दर्शिका, अध्यापिका, प्राचार्या, भगिनी, विधिज्ञा, तन्त्रज्ञा, कलाशिक्षिका)

एते _____ स्त: / भवत: / वर्तेते। (लेखिका, गायिका, गृहिणी, दिग्दर्शिका, अध्यापिका, प्राचार्या, भगिनी, विधिज्ञा, तन्त्रज्ञा, कलाशिक्षिका)

बहुवचन

ता: _____ सन्ति / भवन्ति / वर्तन्ते। (कथा, कलिका, देवता, नायिका, तारका, नाटिका, गुटिका, कला, दासी, नगरी)

एता: _____ सन्ति / भवन्ति / वर्तन्ते। (कथा, कलिका, देवता, नायिका, तारका, नाटिका, गुटिका, कला, दासी, नगरी)

नपुंसकलिङ्गम्

एकवचन

तत् _____ अस्ति / भवति / वर्तते। (वन, उपवन, कङ्कण, कमल, काष्ठ, कुटुम्ब, पुस्तक, पर्ण, भुवन, फल)

एतत्_____ अस्ति / भवति / वर्तते। (वन, उपवन, कङ्कण, कमल, काष्ठ, कुटुम्ब, पुस्तक, पर्ण, भुवन, फल)

द्विवचन

ते _____ स्तः / भवतः / वर्तेते। (गृह, चक्र, वचन, नगर, यन्त्र, वस्त्र, मौक्तिक, स्थान, कार्य, शास्त्र)

एते _____ स्तः / भवतः / वर्तेते। (गृह, चक्र, वचन, नगर, यन्त्र, वस्त्र, मौक्तिक, स्थान, कार्य, शास्त्र)

बहुवचन

तानि _____ सन्ति / भवन्ति / वर्तन्ते। (कङ्कण, कमल, काष्ठ, कुटुम्ब, पुस्तक, मौक्तिक, स्थान, कार्य, शास्त्र, चक्र)

एतानि _____ सन्ति / भवन्ति / वर्तन्ते। (कङ्कण, कमल, काष्ठ, कुटुम्ब, पुस्तक, मौक्तिक, स्थान, कार्य, शास्त्र, चक्र)

भानु – उकारान्त पुंलिंगी (साधु, विष्णु)

Singular **एकवचन**	**Dual** **द्विवचन**	**Plural** **बहुवचन**	**Case** **विभक्ति**
भानु:	भानू	भानव:	Nominative प्रथमा
भानुम्	भानू	भानून्	Accusative द्वितीया
भानुना	भानुभ्याम्	भानुभि:	Instrumental तृतीया
भानवे	भानुभ्याम्	भानुभ्य:	Dative चतुर्थी
भानो:	भानुभ्याम्	भानुभ्य:	Ablative पञ्चमी
भानो:	भान्वो:	भानूनाम्	Genitive षष्ठी
भानौ	भान्वो:	भानुषु	Locative सप्तमी
हे भानो	हे भानू	हे भानव:	Vocative संबोधन

धेनु – उकारान्त स्त्रीलिंगी (तनु, रज्जु)

Singular **एकवचन**	**Dual** **द्विवचन**	**Plural** **बहुवचन**	**Case** **विभक्ति**
धेनु:	धेनू	धेनव:	Nominative प्रथमा
धेनुम्	धेनू	धेनू:	Accusative द्वितीया
धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभि:	Instrumental तृतीया
धेन्वै, धेनवे	धेनुभ्याम्	धेनुभ्य:	Dative चतुर्थी
धेन्वा:, धेनो:	धेनुभ्याम्	धेनुभ्य:	Ablative पञ्चमी
धेन्वा:, धेनो:	धेन्वो:	धेनूनाम्	Genitive षष्ठी
धेन्वाम्, धेनौ	धेन्वो:	धेनुषु	Locative सप्तमी
हे धेनो	हे धेनू	हे धेनव:	Vocative संबोधन

मधु – उकारान्त नपुंसकलिंगी (अम्बु, दारु)

Singular **एकवचन**	**Dual** **द्विवचन**	**Plural** **बहुवचन**	**Case** **विभक्ति**
मधु	मधुनी	मधूनि	Nominative प्रथमा
मधु	मधुनी	मधूनि	Accusative द्वितीया
मधुना	मधुभ्याम्	मधुभि:	Instrumental तृतीया
मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्य:	Dative चतुर्थी
मधुन:	मधुभ्याम्	मधुभ्य:	Ablative पञ्चमी
मधुन:	मधुनो:	मधूनाम्	Genitive षष्ठी
मधुनि	मधुनो:	मधुषु	Locative सप्तमी
हे मधो, हे मधु	हे मधुनी	हे मधूनि	Vocative संबोधन

वधू – ऊकारान्त स्त्रीलिंगी (चमू, चञ्चू)

Singular **एकवचन**	**Dual** **द्विवचन**	**Plural** **बहुवचन**	**Case** **विभक्ति**
वधू:	वध्वौ	वध्व:	Nominative प्रथमा
वधूम्	वध्वौ	वधू:	Accusative द्वितीया
वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभि:	Instrumental तृतीया
वध्वै	वधूभ्याम्	वधूभ्य:	Dative चतुर्थी
वध्वा:	वधूभ्याम्	वधूभ्य:	Ablative पञ्चमी
वध्वा:	वध्वो:	वधूनाम्	Genitive षष्ठी
वध्वाम्	वध्वो:	वधूषु	Locative सप्तमी
हे वधु	हे वध्वौ	हे वध्व:	Vocative संबोधन

Verbs - क्रियापदाभ्यास:

क्रियापद क्या है?

एक ऐसा शब्द जो वाक्य के अर्थ को पूर्णत्व देता है।

क्रियापद क्रिया दर्शाता है और वाक्य का अर्थ क्रिया के विना पूर्ण नही होता।

संस्कृत में क्रिया दर्शानेवाले पद को क्रियापद कहते हैं। क्रिया - कार्य, पद - प्रत्यययुक्त शब्द

जैसा हमने पहले कहा, हम वाक्यों में पदों का उपयोग करते हैं, क्योंकि उनके विना

केवल शब्द वाक्य का अर्थ पूर्ण नही कर सकते।

क्या हम इन शब्दोंसे अर्थ जान सकते हैं?

कृषीवल क्षेत्र गच्छ्। कृषीवल हल क्षेत्र कृष्।

लेकिन इन वाक्यों से योग्य अर्थ पता चलता है।

कृषीवल: क्षेत्रं गच्छति। कृषीवल: हलेन क्षेत्रं कृषति।

क्रियापद के मूल शब्द को कहते हैं - धातु।

धातु को जब प्रत्यय लगाए जाते हैं, तब मिलता है क्रियापद।

पठ + ति - पठति

नृत्य + ति - नृत्यति

वद + ति - वदति

लिख + ति - लिखति

क्रियापद का स्वरूप कर्ता के स्वरूप पर निर्भर करता है। जैसे - कर्ता का वचन और पुरुष अगर बदल जाता है तो क्रियापद का भी वचन और पुरुष बदल जाता है।

उदाहरणार्थ –

बालक: पठति ।	बालकौ पठत: ।	बालका: पठन्ति ।
त्वं पठसि ।	युवां पठथ:।	यूयं पठथ।
अहं पठामि ।	आवां पठाव:।	वयं पठाम:।

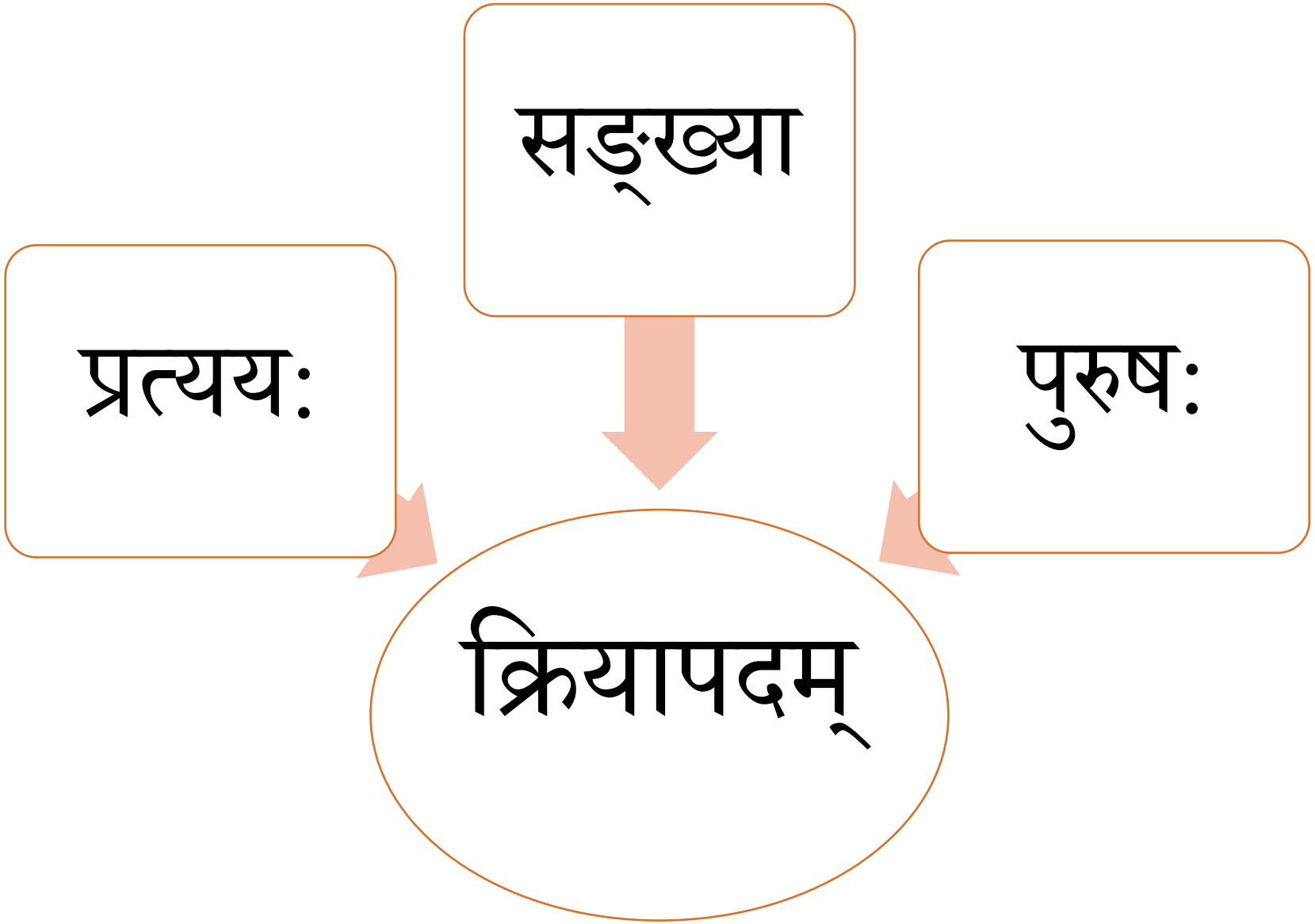
सङ्ख्या
प्रत्ययः
पुरुषः
क्रियापदम्

Third Person Subjects	All other than first and second
प्रथम: पुरुष:	स:, सा, तद् and all other subjects
Second Person Subjects	You, You both, You all
मध्यम: पुरुष:	त्वम्, युवाम्, यूयम्
First Person Subjects	I, We both, We all
उत्तम: पुरुष:	अहम्, आवाम्, वयम्

क्रियापदाभ्यास:

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	पुरुष:
गोपाल: गच्छति । Gopala goes.	गोपालौ गच्छत: । Two Gopalas go.	गोपाला: गच्छन्ति । Many Gopalas go.	प्रथम: पुरुष: Third Person
त्वं गच्छसि । You go.	युवां गच्छथ: । You both go.	यूयं गच्छथ । You all go.	मध्यम: पुरुष: Second Person
अहं गच्छामि । I go.	आवां गच्छाव: । We both go.	वयं गच्छाम: । We all go.	उत्तम: पुरुष: First Person

क्रियापदाभ्यास: - परस्मैपदम्

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	पुरुष:
बाला पठति । A Girl reads.	बाले पठत: । Two Girls read.	बाला: पठन्ति । Many Girls read.	प्रथम: पुरुष: Third Person
त्वं पठसि । You read.	युवां पठथ: । You both read.	यूयं पठथ । You all read.	मध्यम: पुरुष: Second Person
अहं पठामि । I read.	आवां पठाव: । We both read.	वयं पठाम: । We all read.	उत्तम: पुरुष: First Person

क्रियापदाभ्यासः - वर्तमानकालीनाः परस्मैपदिनाः धातुप्रत्ययाः

How to form a verbal form? क्रियापद कैसे बनता है?

Root + Conjugational Sign + Suffix = Verb

धातु + विकरणप्रत्यय + प्रत्यय = क्रियापद

पठ् + अ + ति = पठति

क्रियापदाभ्यास: - वर्तमानकालीना: परस्मैपदिना: धातुप्रत्यया:

धातुओं को १० गणों में विभक्त किया गया है। उन्हें विकरण कहते हैं। यह विकरण १ से लेकर १० तक हैं।

हर विकरण का अपना एक चिह्न होता है।

धातुओं के विकरणों के आधार पर उनके फिर दो समूह बनते हैं -

समूह १ - १, ४, ६, १०

समूह २ - २, ३, ५, ७, ८, ९

क्रियापदाभ्यास: - वर्तमानकालीना: परस्मैपदिना: धातुप्रत्यया:

समूह १

Group	Conjugational Sign	Formation	Final Form
1	अ	वद् + अ + ति	वदति
4	य	नृत् + य + ति	नृत्यति
6	अ	लिख् + अ + ति	लिखति
10	अय	कथ् + अय + ति	कथयति

क्रियापदाभ्यास: - वर्तमानकालीना: धातुप्रत्यया:

धातुओं को लगनेवाले प्रत्यय भी दो भागों में विभक्त होते हैं -

१. परस्मैपद

२. आत्मनेपद

कुछ धातू ऐसे हैं जो, दोनों पदों के प्रत्यय लेते हैं, उन्हें उभयपदी कहते हैं।

क्रियापदाभ्यास: - वर्तमानकालीना: परस्मैपदिन: धातुप्रत्यया:

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	पुरुष:
ति	त:	अन्ति	प्रथम: पुरुष: Third Person
सि	थ:	थ	मध्यम: पुरुष: Second Person
मि	व:	म:	उत्तम: पुरुष: First Person

क्रियापदाभ्यास: - वर्तमानकालीना: परस्मैपदिना: धातव: - Group 1

Group	Roots
1	पठ्, वद्, वप्, धाव्, चल्, क्रीड्, खाद्, खेल्, गच्छ्, गाय्, चर्, जल्प्, यच्छ्, दह्, नम्, पत्, पिब्, नय्, निन्द्, भज्, भ्रम्, रक्ष्, भव्, हस्
4	अस्, कुप्, क्रुध्, तुष्, नश्, नृत्, पुष्, सिध्, स्निह्, हृष्
6	लिख्, कृष्, क्षिप्, दिश्, पृच्छ्, मुञ्च्, विन्द्, विश्, स्पृश्, सिञ्च्
10	कथ्, पूज्, गण्, चिन्त्, चोर्, ताड्, दण्ड्, क्षल्, भक्ष्, भूष्, रच्, वर्ण्, पीड्

तद् – पुँल्लिंगी - तृतीयपुरुषी सर्वनाम

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
स:	तौ	ते	Nominative प्रथमा
तम्	तौ	तान्	Accusative द्वितीया
तेन	ताभ्याम्	तै:	Instrumental तृतीया
तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्य:	Dative चतुर्थी
तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्य:	Ablative पञ्चमी
तस्य	तयो:	तेषाम्	Genitive षष्ठी
तस्मिन्	तयो:	तेषु	Locative सप्तमी

तद् – स्त्रीलिंगी - तृतीयपुरुषी सर्वनाम

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
सा	ते	ता:	Nominative प्रथमा
ताम्	ते	ता:	Accusative द्वितीया
तया	ताभ्याम्	ताभि:	Instrumental तृतीया
तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्य:	Dative चतुर्थी
तस्या:	ताभ्याम्	ताभ्य:	Ablative पञ्चमी
तस्या:	तयो:	तासाम्	Genitive षष्ठी
तस्याम्	तयो:	तासु	Locative सप्तमी

तद् – नपुंसकलिंगी - तृतीयपुरुषी सर्वनाम

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
तत्	ते	तानि	Nominative प्रथमा
तत्	ते	तानि	Accusative द्वितीया
तेन	ताभ्याम्	तैः	Instrumental तृतीया
तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः	Dative चतुर्थी
तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः	Ablative पञ्चमी
तस्य	तयोः	तेषाम्	Genitive षष्ठी
तस्मिन्	तयोः	तेषु	Locative सप्तमी

एतद् – पुँल्लिंगी – दर्शक सर्वनाम

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
एष:	एतौ	एते	Nominative प्रथमा
एतम् - एनम्	एतौ - एनौ	एतान् - एनान्	Accusative द्वितीया
एतेन	एताभ्याम्	एतै:	Instrumental तृतीया
एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्य:	Dative चतुर्थी
एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्य:	Ablative पञ्चमी
एतस्य	एतयो: - एनयो:	एतेषाम्	Genitive षष्ठी
एतस्मिन्	एतयो: - एनयो:	एतेषु	Locative सप्तमी

एतद् – स्त्रीलिंगी - दर्शक सर्वनाम

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
एषा	एते	एता:	Nominative प्रथमा
एताम् - एनाम्	एते - एने	एता: - एना:	Accusative द्वितीया
एतया	एताभ्याम्	एताभि:	Instrumental तृतीया
एतस्यै	एताभ्याम्	एताभ्य:	Dative चतुर्थी
एतस्या:	एताभ्याम्	एताभ्य:	Ablative पञ्चमी
एतस्या:	एतयो: - एनयो:	एतासाम्	Genitive षष्ठी
एतस्याम्	एतयो: - एनयो:	एतासु	Locative सप्तमी

एतद् – नपुंसकलिंगी - दर्शक सर्वनाम

Singular एकवचन	Dual द्विवचन	Plural बहुवचन	Case विभक्ति
एतत् - एतद्	एते	एतानि	Nominative प्रथमा
एतत् – एतद् एनत् – एनद्	एते - एने	एतानि - एनानि	Accusative द्वितीया
एतेन	एताभ्याम्	एतैः	Instrumental तृतीया
एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः	Dative चतुर्थी
एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः	Ablative पञ्चमी
एतस्य	एतयोः - एनयोः	एतेषाम्	Genitive षष्ठी
एतस्मिन्	एतयोः - एनयोः	एतेषु	Locative सप्तमी